

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ragebol en Sabel: patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787

Alkemade, D.G.A.

Citation

Alkemade, D. G. A. (2021). Ragebol en Sabel: patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787. *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, 134(4), 532-559.
doi:10.5117/TVG2021.4.002.ALKE

Version: Publisher's Version
License: [Creative Commons CC BY-NC 4.0 license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3511824>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ARTIKELN

Ragebol en Sabel

Patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787

Dirk Alkemade

Abstract

Duster and Sabre. Civilian Armament, Revolution, and Terror during the Patriot Revolt in Holland, 1786-7

Historians have interpreted the armament of Dutch citizens during the Dutch Patriot Revolt of the 1780s either as a revival of traditional urban militias, or as an essentially symbolic action echoing the classical-republican ideal of the active citizen. This article argues that these interpretations have overlooked the fact that the patriots innovated traditional forms of armament by setting up National or Provincial Assemblies of Civilian Corps (*Vergadering van Burgercorpsen*), and that popular armament was essential in order for the patriot movement to become an organized political force of national importance. In the summer of 1787 patriots in Holland deployed the so-called Flying Army to enforce the revolution on a local level, crush opposition, and instill fear and terror into their enemies.

Keywords: patriot revolution, Dutch Republic, terror, political violence, political organization, civilian armament, Pieter Vreede

Stadhouder Willem V was in tranen.¹ Begin september 1787 ontving hij het bericht dat zijn trouwe aanhanger Abraham Douglas, de baljuw van Naaldwijk en beheerder van de Nassause domeinen, in handen was gevallen van een patriots leger. De stadhouder vreesde voor zijn leven: ‘Ongelukkig man, zal nu een kogel door de borst nog op het einde uw lot zijn!’² De stadhouder kon weinig voor zijn achterban betekenen. Hij

was ver van hen verwijderd, in Nijmegen, en een militair cordon langs de Hollandse grens maakte een terugkeer onmogelijk. Al weken deden de akeligste geruchten de ronde over de terreur die een patriots leger uitrichtte tegen orangistische aanhangers van de stadhouder in zuidelijk Holland. ‘Dit legertje trekt zodoende met de ragebol in de ééne, en den sabel in de andere hand rond,’ zo observeerde een tijdgenoot, ‘om al het Oranje spinrag weg te veegen, en dit is ook maar de beste en eenige weg, om Hollands staatsgebouw van schadelijke insecten te zuiveren.’³

1 Mijn dank gaat uit naar de anonieme referenten en de redactie van *Tijdschrift voor Geschiedenis*, en naar Beatrice de Graaf, die een latere versie van dit artikel van nuttig commentaar voorzag.

2 Cornelis van der Aa, *Geschiedenis van het leven, character en lotgevallen van wijlen Willem den Vijfden* dl. 4 (1808) 87.

3 *Oprechte Nederlandsche Courant (ONC)*, 25 augustus 1787.

Deze hachelijke situatie was een direct gevolg van de gemilitariseerde politieke strijd die de Republiek sinds de zomer van 1786 in zijn grip hield. Met name in Holland waren de spanningen hoog opgelopen. Geïnspireerd door de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog hadden patriotse exercitiegenootschappen uit de steden en het platteland zich hier op bovenlokaal niveau verenigd in de ‘Hollandse Vergadering van Burgercorpsen’, een organisatie van indrukwekkend politiek-militair gewicht. Deze vergadering kwam vanaf 1785 regelmatig bijeen en wedijverde met de stadhouder en regenten om politiek zeggenschap over de Republiek. Geen van deze drie partijen kon de andere overmeesteren. De patstelling leidde eerst tot een militaire wapenwedloop, en vervolgens tot politieke confrontaties en een burgeroorlog. Het was deze Hollandse Vergadering die in de zomer van 1787 opdracht gaf tot de oprichting van het zogenaamde Vliegend Legertje. Dit leger verleende militaire assistentie bij politieke zuiveringen van stads- en dorpsbesturen in Holland. Het ontwapende orangistische burgers en had ook, op verzoek van de Naaldwijkse bevolking, de corrupte baljuw Abraham Douglas in de kraag gevat.

De politieke macht van de Hollandse Vergadering kon dan ook pas doorbroken worden toen het Pruisische leger in september 1787 de Republiek binnenviel en rigoureuus een einde maakte aan alle patriotse hervormingspogingen.⁴ In de politieke zuiveringen die volgden, moesten met name de kopstukken van deze politiek-militaire organisaties het ongeldden.

4 Het restauratieregime is nauwelijks bestudeerd. C.H.E. De Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek 1974) 95 e.v.; Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003) 44-49; Laurien Hansma, ‘Orangistische festiviteiten tijdens de contrarevolutie’, *Feestelijke cultuur in de vroegmoderne Nederlanden. Nieuwe Tijdingen* (Leuven 2019) 157-176.

De leiders van deze exercitiegenootschappen werden bijvoorbeeld categorisch uitgesloten van de generale amnestie die in februari 1788 werd afgekondigd. Orangistische commentatoren schilderden de activiteiten van het Vliegend Leger in de zwartste kleuren.⁵

Voor iedereen was het dus duidelijk dat de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen een aanzienlijke rol speelde in de patriotse revolutie. Vanaf de oprichting van de talloze vrijkorpsen, schutterijen en exercitiegenootschappen, had de patriottenbeweging een gemilitariseerd karakter, waarbij de dreiging van geweld continu een belangrijke rol speelde. In de geschiedschrijving heerst echter het hardnekkig misverstand dat de revolutie van de patriotten vrijwel geweldloos verliep. Het uitblijven van ernstig bloedvergieten en het ogenschijnlijke gemak waarmee het Pruisische leger de patriotse burgermacht overwon, waren lange tijd redenen om de patriotse burgerwapening weg te zetten als een schertsvertoning. Deze interpretatie sloot bovendien aan bij het bredere negentiende-eeuwse zelfbeeld van Nederland als een geweldloze, ‘bezadigde natie’.⁶ Aan het eind van de negentiende eeuw werd deze geringschattende impressie door historicus H.T. Colenbrander geconsolideerd. In Colenbranders ogen waren de patriotten ondanks hun militaire aspiraties niet in staat enige weerstand te bieden tegen de grote, internationale krachten die op de verzwakte Republiek inwerkten.⁷

5 *Verzameling van placaaen, resolutien (...) betrekking hebbende tot de gewigtigste gebeurtenissen in de maand september 1787 en vervolgens (...) voorgevallen* 2 (Campen 1788) 213-216.

6 Over dit conciliante geschiedbeeld zie C.H.E. de Wit, *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848 en zijn geschiedschrijving* (Oirsbeek 1978); Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 30-53.

7 H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* 3 dln (Den Haag 1897-99).

Dit beeld is in de geschiedschrijving beklifd, ook nadat de *cultural turn* van de jaren 1980 tot een grondige herwaardering van de patriottentijd en de Nederlandse revolutie in haar geheel had geleid. Het nieuwe onderzoek naar conceptuele vernieuwingen, symbolen en politieke talen toonde de indrukwekkende innovatie en vitaliteit van de patriottenbeweging. Het ideaal van de gewapende burger werd in een eeuwenoude traditie geplaatst van het klassiek republicanisme, waarin de politieke deugd en weerbaarheid van de burger werden gezien als noodzakelijke vereisten voor de levensvatbaarheid van een vrije republiek. Toch werd Colenbranders laatdunkende interpretatie van de gewapende patriot amper bijgesteld. De politiek-culturele school interpreteerde de exercerende burger immers vooral als een politieke hyperbool: zijn oorlogszuchtige taal was een uiting van geradicaliseerd klassiek en stedelijk republicanisme; het aangorden van de wapens was bovenal een symbolische daad waarmee de burger de strijd aanbod met ideologische gevaren als moreel verval en corruptie. Ook deze burger speelde nog altijd soldaatje.⁸

Dat de burger niet alleen om symbolische redenen de wapens oppakte, maar dit ook deed om reële politieke invloed af te dwingen, is vooral in lokale studies naar voren gekomen. Met name Maarten Prak beargumenteerde dat de patriotse burgercorpsen zich naadloos voegden naar de mores van het corporatisme en stedelijk republicanisme van de vroegmoderne wereld. In deze traditie waakten schutterijen niet alleen over

8 Een recent overzicht van de historiografische ontwikkelingen ontbreekt helaas. De drie belangrijkste politiek-culturele werken zijn: W.R.E. Velema, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden etc. 2007); S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004).

de stedelijke rust, maar fungeerden ze als pressiegroepen waarmee de burgerij invloed uitoefende op het plaatselijk bestuur. Dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens de Doelistenbeweging van de jaren 1747-1748.⁹

Dat geweld (en de dreiging daarvan) een belangrijke rol speelde in de patriottentijd, is onder meer aangetoond door Wayne te Brake en Joost Rosendaal, die bovendien aandacht vroegen voor de wezenlijke organisatorische innovatie van de patriottenbeweging. Met hun project van morele herbewapening en grondwettige herstelling traden de patriotten juist ook buiten de stadsmuren. Ze organiseerden zich in formeel en informeel verband op bovenlokaal niveau, waardoor het mogelijk werd in de jaren 1786-1787 concrete politieke hervormingen af te dwingen.¹⁰ Met zijn boek *De Nederlandse burgeroorlog* heeft Olaf van Nimwegen in 2017 aangetoond hoe militaire strijd de politieke ontwikkelingen in het Nederlandse revolutietijdvak bepaalde.¹¹ De gezagscrisis rond stadhouder

9 Maarten Prak, *Stadsburgers. Stedelijk burgerschap voor de Franse revolutie* (Amsterdam 2019) 164-172; idem, 'Citizen radicalism and democracy in the Dutch Republic. The Patriot movement of the 1780s', *Theory and Society* 20 (1991) 73-102; idem, 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *BMGN-LCHR* 106.3 (1991) 365-393. Vgl. de stedelijke focus van '1747-1748' in J.A.F. de Jongste, 'Dageraad der democratie? De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)', *Groniek* 27 nr. 124 (1994) 45-57.

10 Joost Rosendaal, *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012); Wayne te Brake, 'Burgers en boeren in the Dutch patriot revolution', in: Th.S.M. van der Zee e.a. (red.), *1787. De Nederlandse revolutie* (Amsterdam 1988) 84-99. Zie ook het nog te verschijnen artikel van Joris Oddens, 'Restoring the Moral Order of the Community. The Symbolic Repertoire of Collective Action in the Dutch Age of Revolutions', in: Judith Pollmann en Henk te Velde, *Civic continuities in an age of revolutionary change, c. 1750-1850. Europe and the Americas* (Palgrave 2022, nog te verschijnen).

11 Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog 1748-1815* (Amsterdam 2017).

Willem V leidde tot een strijd waarin de stadhouder, de afzonderlijke gewesten en de Staten-Generaal elkaar de controle en zeggenschap over de Nederlandse legers en vloot betwistten. Van Nimwegen onderstreept de belangrijke rol van de gewapende burgercorpsen in deze militaire krachtmeting. Omdat zijn boek hoofdzakelijk is gericht op de geïnstitutionaliseerde militaire kaders van de Republiek, valt het werk van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen verder buiten het bestek van zijn analyse. Kortom, het politieke belang van de bovenlokale gewapende patriotse organisaties is in de geschiedschrijving nauwelijks op waarde geschat.

Dit artikel zal aan de hand van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen aantonen dat politiek geweld en militaire macht wel degelijk van doorslaggevend belang waren in de strijd van de patriotten. De latente dreiging van mogelijk geweld maakte het voor patriotse exercitiegenootschappen mogelijk grote invloed uit te oefenen op de politieke verhoudingen.¹² In een chronologische reconstructie zal het eerste deel van dit artikel laten zien hoe de Hollandse patriotten zich op bovenlokaal niveau organiseerden en zo een politieke machtspositie wisten te verwerven. Het ontstaan van een *bottom-up* netwerk van politiek-militaire organisaties was een terugkerend, transnationaal fenomeen in het revolutietijdperk. De patriotten lieten zich inspireren door de Amerikaanse militaire vrijheidsstrijd, maar gaven daar een beslist eigen invulling aan.¹³

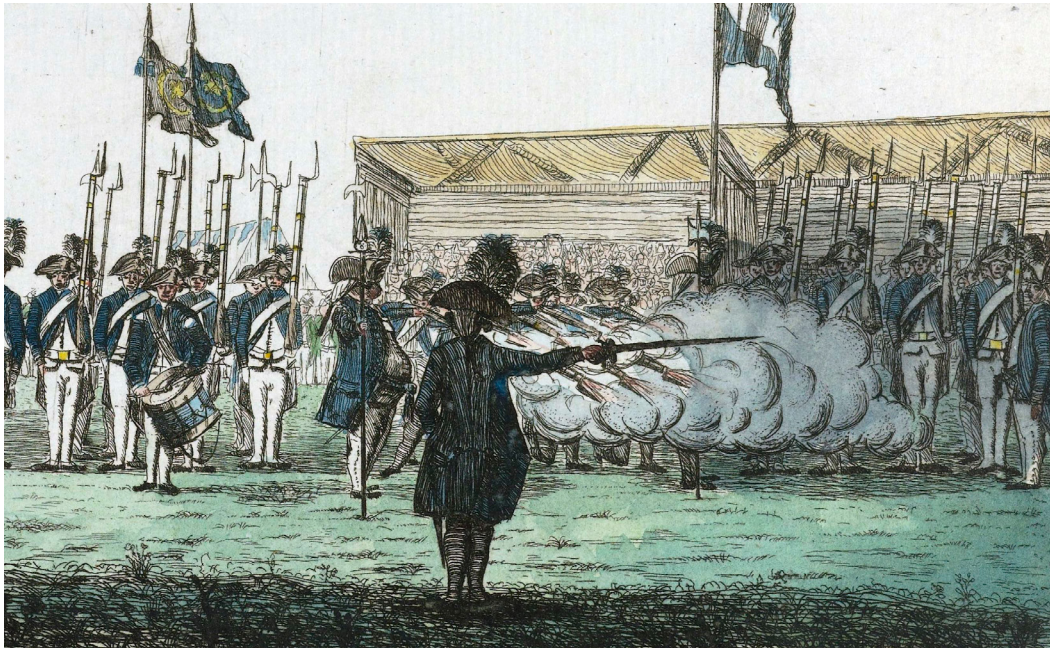
Het tweede deel van dit artikel gaat in op de radicale potentie van de patriotse

organisatie, zoals die in de zomer van 1787 vorm kreeg met de oprichting van het zogenaamde Vliegend Leger(tje). Dit Vliegend Leger was zo'n 700 man sterk en trok, voorzien van zwaar geschut, door Zuid-Holland om de patriotse revolutie op lokaal niveau te forceren. Historici hebben terloops op het bestaan van dergelijke legertjes gewezen, maar ze hebben ze nooit serieus geanalyseerd binnen de militair-politieke context van de burgeroorlog van 1787. Het leger had de expliciete opdracht alle weerstand tegen de revolutie onmiddellijk en hardhandig neer te slaan, en de daders te straffen.¹⁴ Vanwege de afschrikwekkende functie van dit leger, kan hier gesproken worden van patriotse terreur. Terreur wordt hier begrepen als een doelbewuste tactiek van ideologische repressie en fysieke intimidatie van tegenstanders van de revolutie. Dat het in de praktijk niet tot een bloedvergieten kwam, maakte de dreiging van fysiek geweld en intimidatie

14 In de internationale historiografie waarin terreur niet alleen wordt gezien als een bewuste politiek van ideologische en fysieke repressie, maar ook als een fenomeen dat als zodanig ervaren werd door tegenstanders. De rol van angst en angstbeelden op het revolutionaire proces is natuurlijk de centrale these in George Lefebvre, *La grande peur de 1789* (1932). Over de dreiging van revolutionair geweld zie ook David Andress, 'Popular violence in the French Revolution: Revolt, Retribution and the Slide to State Terror', in: Stuart Carroll (ed.), *Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective* (Basingstoke 2007) 175-191; Ronald Schechter, *A Genealogy of Terror in Eighteenth Century France* (Chicago 2018); Beatrice de Graaf, *Fighting Terror after Napoleon. How Europe Became Secure After 1815* (Cambridge 2020) 38-39; Marisa Linton, *Choosing Terror. Virtue, Friendship and Authenticity in the French Revolution* (Oxford 2013); Marisa Linton en Michel Biard, *Terror. The French Revolution and Its Demons* (Cambridge 2021) 1-24 en 42-61; Annie Jourdan, 'Les discours de la terreur à l'époque révolutionnaire (1776-1798). Etude comparative sur une notion ambiguë', *French Historical Studies*, vol. 36 nr. 1 (2013) 51-81, aldaar 80: 'La « terreur » révolutionnaire n'est donc pas une idéologie totalitaire, mais une rhétorique de combat, élaborée en réaction à la panique qu'inspirent les ennemis ou les adversaires.'

12 Wayne Te Brake, 'Violence in the Dutch Revolution', *Comparative Studies in Society and History* 30.1 (1988) 143-163.

13 Dit is recent prikkelend uitgewerkt door Micah Alpaugh, *Friends of Freedom. The Rise of Social Movements in the Age of Atlantic Revolutions* (Cambridge UP 2021).

De schutterij en het vrijkorps De Vrijheid exerceren buiten Dordrecht op 20 oktober 1783. Uitsnede van een ets van een onbekende tekenaar, uitgegeven door Walpot en Meulemans.

Rijksmuseum RP-P-OB-81.299

en de gevoelde angst er niet minder om. De reacties van met name orangistische tijdgenoten laten zien dat de schrik er in zomer van 1787 goed in zat.¹⁵

Patriotse burgerwapening 1781-1784

De klaroenstoot waarmee de patriotse burgerwapening werd aangekondigd was de publicatie van *Aan het volk van Nederland* in september 1781. Joan Derk van der Capellen tot den Pol koppelde het wanbestuur van stadhouder Willem V aan het algemene verval van de Republiek. Van der Capellen stelde dat burgers zich onafhankelijk van de stadhouder en regenten moesten kunnen

verenigen om over hun politieke rechten te kunnen waken. Met zijn vertaling van de *Staatkundige verhandeling over de noodzakelijkheid eener welingerigte burger landmilitie* van Andrew Fletcher had Van der Capellen zich reeds een criticus betoond van staande legers, een boodschap die hij in *Aan het volk van Nederland* herhaalde. Burgerwapening was een goed alternatief om het land voor interne en externe gevaren te beschermen.¹⁶ Hij wees er bovendien op dat ook de Unie van Utrecht uit 1579 al voorschreef dat Nederlandse burgers zich ten dienste van het vaderland moesten wapenen (artikel 8). Het was hoog tijd dit artikel nieuw leven in te blazen.¹⁷

¹⁵ De term 'terreur' heeft pas later in Nederland opgang gemaakt, zie Beatrice de Graaf, 'Terrorism in the Netherlands. A history', in: Richard English (ed.), *The Cambridge History of Terrorism* (Cambridge 2021) 333-360.

¹⁶ Janet Polasky, *Revolutions without borders. The call to liberty in the Atlantic world* (Yale 2015) 24-25.

¹⁷ H.L. Zwitser, 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging', in: Frans Grijzenhout e.a., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 27-51.

Aan het volk van Nederland eindigde met een oproep: ‘Wapent u lieden allen (...) even als het volk van Amerika.’ Het feit dat Amerikaanse burgers de wapens hadden opgepakt om te vechten voor hun vrijheid diende als een inspirerend voorbeeld voor de Nederlandse patriotten. Het verloop van de Amerikaanse revolutie werd in Nederlandse kranten nauwlettend gevolgd. Johan Luzac besteedde in zijn *Gazette de Leyde* ruime aandacht aan de ideologische en fysieke verrichtingen van de Amerikaanse soldaatburgers.¹⁸ Het duurde echter even voordat de patriotten een vorm hadden gevonden waarmee zij aan de oproep van Van der Capellen gehoor konden geven. Ze kwamen uit bij de bestaande traditie van de stedelijke schutterijen. De schutterijen waren sinds de late middeleeuwen verantwoordelijk voor de militaire verdediging van de steden en de omliggende gebieden. Door de opkomst van professionele legers waren zij deze functie gaandeweg verloren. Vanaf de zeventiende eeuw legden zij zich daarom toe op stadsverdediging en ordehandhaving. De schutterijen waren het toonbeeld van de burgerlijke trots en zelfstandigheid. In periodes van politieke onrust, zoals tijdens de Doelistenbeweging in het midden van de achttiende eeuw, kon de schutterij als spreekbuis dienen voor de burgerij. In de loop der tijd verloren de schutterijen deze onafhankelijke positie echter en raakten zij ingekapseld in het stedelijk bestel.¹⁹

18 Jeremy Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution* (Ithaca, NY 1989) 129, 137-157, 169; Julia Osman, *Citizen Soldiers and the Key to the Bastille* (New York 2015) hoofdstuk 4 ‘Citizen Army in America’.

19 Zie noot 8. Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994); Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999) 65-74; Henk van Nierop, ‘Popular Participation in Politics in the Dutch Republic’, in: Peter Blickle e.a. (ed.), *Resistance,*

Vanaf 1783 bleven de patriotten de in slaap gesukkelde schutterijen nieuw leven in, maar vaker nog richtten zij nieuwe, zelfstandige exercitiegenootschappen of zogenaamde vrijkorpsen op. Binnen een jaar zag het in de Republiek zwart van de patriotse organisaties. Het succes van het militaire patriottisme in 1783 had zeker te maken met de inbedding in het lokale corporatisme; een ontwikkeling die Van der Capellen niet had voorzien, maar die hij wel veelbelovend vond, zolang deze corpsen, net als in Amerika, een grote mate van zelfstandigheid betrachtten. De schutterstraditie was dus slechts één onderdeel van een veel breder ideologisch palet waarmee patriotten burgerwapening legitimeerden. Zij wezen daarnaast op artikel 8 van de Unie van Utrecht (waarmee ook inwoners op het platteland onder de wapens geroepen werden), hun plichten als verlichte christenen om zich over elkaar te ontfermen, en het klassiek-republikeinse ideaalbeeld van de deugdzaam burger die zich actief inzette om de veiligheid van zijn land te bewaken. Bovendien sloot het samen exerceren goed aan bij achttiende-eeuwse idealen van verlichte sociabiliteit.²⁰ De basis voor een *bottom-up* mobilisering van activisme en eigenrichting was gelegd, en vanaf 1783 zouden de vrijkorpsen regelmatig optreden om op lokaal niveau orangistisch oproer te dempen, of om politieke druk uit te oefenen op het stedelijk bestuur.²¹

Representation, and Community (Oxford 1997) 272-290, aldaar 280-283.

20 Klein, *Patriots republikanisme*, 167-194.

21 Joan Derk van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland* ed. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (Weesp 1981) 36-37; Klein, *Patriots Republikanisme*, 448. Over de verknoptheid tussen letterkundige, maatschappelijke en militaire sociabiliteit: Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden 2011) 77 e.v. Zie ook *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit 1781-1798*, samengesteld door Joke

Van nationale oppositie naar een Hollandse Vergadering

Het patriottisme had vanaf het begin nationale aspiraties, maar omdat de burgerwakening in de praktijk veelal werd ingepast in de bestaande schutterstraditie en het stedelijk corporatisme, bleef de beweging in militair opzicht in eerste instantie lokaal van aard. Het was niet eenvoudig om uit deze mal te breken, ook omdat de patriotten naar hervorming van het lokaal bestuur streefden. Veel patriotten waren dan ook tevreden met deze stedelijke focus en stonden argwanend tegenover elke poging tot grootschaliger organisatie. De situatie die hierdoor ontstond, is omschreven als een 'democratische paradox', die verdergaande staatsvorming en centralisering belemmerde.²² Een eerste poging om tot een bovenlokale patriotse organisatie te komen, werd niet gedaan door burgers, maar door regenten. Van der Capellen en zijn neef baron Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch uit Zutphen, probeerden vanaf het voorjaar van 1783 een duurzame oppositie tegen de stadhouder en zijn zetbazen te organiseren.²³ Tot hun grote frustratie bleef het slechts bij enkele bijeenkomsten. Van der Capellen had

al eerder zijn hoop uitgesproken dat burgers uit verschillende steden in Overijssel een onderling correspondentienetwerk of een 'landdagje' zou opzetten. Iets dat nog nooit was vertoond, maar dat in de Amerikaanse *committees of correspondence* erg succesvol was gebleken.²⁴ De Leidse radicalen Pieter Vreede en François Adriaan van der Kemp, die vanaf een afstandje betrokken waren bij deze pogingen, zagen het nu als hun taak om de burgerij tot een grootschalige oppositie te bewegen. Zij meenden dat alleen een bovenlokale samenwerking van burgerpatriotten de problemen van de Republiek kon bestrijden. Zoals we hieronder zullen zien, stuitten de pogingen van de burgerpatriotten om tot een bovenlokale organisatie te komen meermaals op weerstand, maar waren ze uiteindelijk op provinciaal niveau succesvol. In de periode 1783-1786 grepen zij meermaals externe omstandigheden aan om hun politiek-militaire positie gestaag uit te bouwen.

In 1783-1784 zorgden twee ontwikkelingen ervoor dat het belang van een bovenlokale organisatie van burgercorpsen steeds vanzelfsprekender werd. Ten eerste waren de tegenstellingen tussen regenten en burgers toegenomen. Zo was in Utrecht na een poging om het stedelijk reglement te herroepen, gebleken dat burgers en regenten uiteenlopende ideeën hadden over welke kant het uit moest. Toen de regenten ontdekten dat wanneer burgers over volksinvloed spraken, zij het ook over de samenstelling van de vroedschap hadden, schoot menig

Roelevink en Marjolein 't Hart, via <https://doi.org/10.5281/zenodo.5758904>.

22 Thomas Poell, *The Democratic Paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation 1780-1813* (Utrecht 2007) 48-53.

23 Klein, *Patriots republikenisme*, 244-258; H.T. Colenbrander, 'Aanteekeningen betreffende de Vergadering van Vaderlandsche Regenten te Amsterdam. 1783-1787', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* dl. 20 (1899) 77-192. Deze bijeenkomst kan ook worden gezien als een reactie op het informele, nationale netwerk rond de stadhouder; Jos Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (1990) toonde al overtuigend aan dat in het stadhouderschap een duidelijk nationaliserende en centraliserende tendens zichtbaar was.

24 *Brieven aan en van Joan Derck van der Capellen van de Poll* (ed. W.H. de Beaufort; Utrecht 1879) 384. Vergelijkingen tussen de patriotse en Amerikaanse organisaties liggen voor de hand, al zijn directe verwijzingen naar Amerika schaars. Te Brake, 'Violence in the Dutch Patriot Revolt', 150; vgl. Alpaugh, *Friends of Freedom*, hoofdstuk 2 en 3.

regent in een conservatieve reflex.²⁵ Ten tweede voerde een externe dreiging de druk op. In het voorjaar van 1784 had de Oostenrijkse keizer een onbeduidend grensconflict aangegrepen om de vrije doorvaart door de Schelde af te dwingen. Om zijn verzoek kracht bij te zetten liet hij langs de grens soldaten mobiliseren, klaar om de Republiek binnen te vallen. Eind 1784 gaf de Staten-Generaal daarom opdracht het Staatse leger uit te breiden, de Staten van Holland gaven opdracht tot bewapening van het platteland. De oorlogsdreiging hield de Republiek een jaar lang in haar greep.

In december 1784 braken de patriotse burgercorpsen dan definitief uit de mal van het stedelijk corporatisme door een Nationale Vergadering van Burgercorpsen bijeen te roepen.²⁶ Eén doel van deze vergadering was om eenheid te creëren in exercitiewijze en commandovoering; een cruciale stap om de patriotse milities slagvaardiger te maken. De patriotten namen de technische aspecten van de wapenhandel uiterst serieus: professionalisering en uniformering van de burgercorpsen bleven tot in 1787 een terugkerend thema. Sommigen wilden uitsluitend over het krijgswezen overleggen, maar de ambities van de meesten reikten verder. Zij stelden dat de Nationale Vergadering regelmatig moest bijeenkomen om juist ‘over *pure politieke* zaken’ te vergaderen. De bewapening van de burgerij was immers bedoeld om ‘de politieke voornemens, op de republicainsche constitutie gegrond, te rugsteunen en te handhaven.’²⁷

25 Klein, *Patriots republikenisme*, hoofdstuk 7.

26 De naam van de vergaderingen verschilde nogal eens. Hier heb ik de naam geüniformeerd in resp. ‘Nationale’ en ‘Hollandse Vergadering van Burgercorpsen’, waarbij ik ‘burgercorpsen’ gebruik als verzamelterm voor schutterijen, vrijkorpsen en andere exercitiegenootschappen.

27 Joost Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 33; Joost Rosendaal en Stephan Klein, ‘Democratie in context.

Dat hier iets geheel nieuws gebeurde, was voor iedereen duidelijk.²⁸

In de daaropvolgende maanden intensiverde de samenwerking in de Nationale Vergadering door het opstellen van een ‘Akte van plechtige verbintenis ter verdediging der republikainsche constitutie’. Hierin verklaarden de ondertekenaars zich nooit ‘te zullen laten employeeren tot het invoeren van eene andere regeeringsvorm dan de waare republicainsche, gegrond op de wetten van den lande, namentlijk, eene volksregeering bij representatie, met een daar aan ondergeschikt erfstadhouder-schap in het doorlugtig huis van Oranje’. De ondertekenaars ondersteunden elkaar ‘met goed en bloed’.²⁹

De opstellers van de akte, Vreede en Van der Kemp uit Leiden, en Johannes Conradus de Kock uit Heusden, hoopten dat iedereen die tot deze Nationale Vergadering wilde toetreden, verplicht zou worden de akte te ondertekenen. Voor sommige leden was dit te voortvarend. De vergadering besloot daarom dat men de akte voorlopig op persoonlijke titel kon ondertekenen. De kwestie liet zien dat de ambities van de patriotten per gewest nogal uiteenliepen. Met name de patriotten in Holland en Utrecht liepen op de anderen vooruit om de afzonderlijke genootschappen verder te integreren. Voortaan vond de Nationale Vergadering jaarlijks plaats. Het zwaartepunt verschoof zo naar het provinciaal niveau.

Nieuwe perspectieven op het *Leids Ontwerp* (1785), *Werkgroep achttiende eeuw* (1994) 71-100.

28 Bovenlokale organisaties waren overigens niet helemaal nieuw in de achttiende eeuw. In het genootschaps-circuit waren in de jaren 1770-1780 de Economische tak en de Maatschappij tot nut van ‘t algemeen begonnen met een (semi)landelijke organisatie met lokale departementen. Deze opereerden echter *top-down*.

29 Gedrukte notulen in Nationaal Archief (NA) collectie Dumont Pigalle, inv. nr. 87.

Detail uit een allegorie op de burgerwapening. Gewapende patriotten en de Hollandse leeuw verjagen de eigenbaat, heerszucht, staatszucht, list en huichelarij.

Rijksmuseum RP-P-OB47.217

De eerste Hollandse Vergaderingen vonden plaats in het najaar van 1785 in Leiden. De allereerste vergadering is door historici opgemerkt door het ontstaan van het zogeheten *Leids ontwerp*. Het *Leids ontwerp* bevatte een politieke agenda voor structurele hervorming van de Republiek. Joost Rosendaal en Stephan Klein hebben aangetoond dat het *Leids ontwerp* niet moet worden gelezen als een radicaal manifest voor democratie, zoals in het verleden wel eens is gedaan. Het radicale aspect van het *Leids ontwerp* lag vooral in zijn strategische functie om de Hollandse burgercorpsen tot een ideologische en organisatorische eenheid te smeden: de patriotten bouwden dus bewust aan hun machtsbasis. In het voorwoord van het *Leids ontwerp* heette het dan ook dat de aanwezigen hier niet enkel waren 'ter bevordering van de eenstemmigheid

in den wapenhandel', 'maar tevens ook als rechtgeëarte burgers en ingezeetenen van deeze provincie, die zich door een loffelijke zucht, om vrijheid en algemeene welvaart te doen bloeyen, poogden te onderscheiden'.³⁰

Door de gestage groei van het aantal burgercorpsen op het platteland, stelde een groter wordende groep burgerpatriotten dat de Hollandse Vergadering het traditionele onderscheid tussen stad en platteland moest loslaten. Dit geschiedde in het najaar van 1786, toen de Hollandse Vergadering fuseerde met een tweede vergadering die het platteland vertegenwoordigde. De Hollandse Vergadering kon nu stellen dat zij waarlijk de héle provincie vertegenwoordigde. De corporatistische context was inmiddels

³⁰ *Ontwerp, om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maaken* (Leiden 1785) 5.

volledig weggevallen.³¹ Met elke nieuwe bijeenkomst toonde de Hollandse Vergadering zich zelfbewuster, zelfverzekerder en beter georganiseerd.³² Daarmee werd ook, zoals Te Brake al opmerkte, de latente dreiging van collectief, grootschalig geweld steeds reëler.³³

Terwijl de Hollandse burgercorpsen hun onderlinge samenwerking uitbouwden, waren in 1785 en begin 1786 de spanningen in het land toegenomen. Na de oorlog met Engeland hadden de Staten van Holland een onderzoek opgestart naar het desastreuze verloop ervan. Zij wezen stadhouder Willem V, immers opperbevelhebber van de leger en vloot, aan als hoofdverantwoordelijke. Al eerder verboden de Staten het dragen van aanstootgevende (lees: orangistische) symbolen, nu overwogen zij de stadhouder het opperbevel over leger en vloot te ontnemen. In Den Haag werd het de stadhouder te heet onder de voeten; Willem V vertrok en vestigde zich uiteindelijk in Nijmegen. Het vertrek van de stadhouder droeg onbedoeld bij aan het ontstaan van een patstelling, die niet makkelijk te doorbreken bleek. Ook andere Statenvergaderingen kozen steeds duidelijker partij voor of tegen de stadhouder: Gelderland en Zeeland waren overwegend prinsgezind, Holland en Overijssel – waar de patriotten zich eveneens op bovenlokaal niveau hadden weten te organiseren – kozen partij tegen hem.³⁴ Groningen, Friesland en Utrecht bleven verdeeld, waarbij het in de laatste twee gewesten zelfs kwam tot een scheuring in de Staten. Door het uitharden van de tegenstellingen langs gewestelijke

grenzen groeide de kans op een gewapend conflict. Het leidde tot een regelrechte wapenwedloop: troepen werden in paraatheid gebracht, de wapenmagazijnen geopend en geïnventariseerd. Troepenverplaatsingen waren ingewikkeld omdat de provinciegrenzen uitsluitend met expliciete toestemming gepasseerd konden worden.³⁵

Commissie tot Expeditie der Militaire Zaken

Een volgende stap in de bovenlokale organisatie van de patriotten in Holland, volgde na enkele ingrijpende gebeurtenissen in de late zomer van 1786. In de stad Utrecht was na een maandenlange strijd tussen burgerij, vroedschap en burgemeesters, in augustus eindelijk een nieuw regeringsreglement in werking gesteld: een belangrijke stap richting een meer representatief politiek bestel. Maar nog in dezelfde maand verplaatste de blik van de natie zich naar twee stadjes in Gelderland. Hattem en Elburg hadden geweigerd resoluties van de Staten van Gelre te accepteren die de politieke rechten van de burgers aan banden legden, waarop de Staten de stadhouder opdracht gaven militair in te grijpen. De belegering en daaropvolgende plundering van Hattem op 5 september bracht de gemoederen in de hele Republiek in beroering. De gebeurtenis was koren op de molen van de patriotten, die bevestigd zagen dat de stadhouder een machtswellusteling was die het burgerbloed niet spaarde. De Staten van Holland grepen de gelegenheid aan de stadhouder te schorsen als kapitein-generaal. Een aanval van stadhouderlijke troepen op het patriotse bolwerk Utrecht, en

³¹ *Adres aan de edele groot mogende heeren Staaten van Holland en Westvriesland door de provintiale vergadering van schutteryen en gewapende burger-corpsen, te Leyden, gehouden den 6 september 1786* ([Leiden 1786]) 7.

³² Rosendaal en Klein, 'Democratie in context', 81.

³³ Te Brake, 'Violence in the Dutch patriot revolution', 152.

³⁴ Te Brake, 'Burgers en Boeren', 92.

³⁵ Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, hoofdstukken II en V.

vervolgens Holland, kon nu niet meer worden uitgesloten.³⁶

De oplopende spanningen in augustus waren voor Leidse patriotten reden om de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen bijeen te roepen. De teneur was duidelijk: de burgercorpsen moesten de verdediging van Holland en Utrecht op zich nemen.³⁷ De vergadering besloot hulptroepen naar Utrecht te zenden om de verdediging van de Domstad te versterken. Onmiddellijk vertrokken 165 manschappen richting Utrecht.³⁸ Tijdens deze vergadering diende de Leidse delegatie een tweede, nog belangrijker voorstel in. In een 'concept-plan van mutuële assistentie voor de gewapende corpsen in Holland' stelde zij voor dat de Hollandse Vergadering een 'Directie van het Defensie-wezen' instelde. Deze moest op overkoepelend provinciaal niveau de burgercorpsen direct aansturen, een verdedigingslinie langs de Hollandse provinciegrens creëren en gewapende burgers naar Utrecht sturen. De Vergadering ging hiermee akkoord. Naast Vreede en de Leidse vroedschap Daniël Heldewier namen onder meer Dominicus Costerus uit Woerden en Jan Jacob Cau uit Voorschoten zitting in deze 'Commissie tot Expeditie der Militaire Zaken'.³⁹ De commissie vestigde zich in Woerden, strategisch gelegen aan de grens van Holland en nabij de stad Utrecht. De commissie ging voortvarend te werk, te beginnen met een inventarisatie van de financiën beschikbaar in het Nationaal Fonds dat eerder door de Vaderlandse

Regenten was ingesteld.⁴⁰ Na een maand liet de commissie aan de Hollandse Vergadering weten dat er een systeem in gang was gezet waarmee manschappen wekelijks werden gewisseld, waardoor er permanent 1000 soldaten uit Holland binnen de muren van Utrecht gestationeerd waren; een dergelijk roulatiesysteem was reeds voorgesteld in het *Leids ontwerp*.⁴¹

Met de oprichting van deze commissie brak een nieuwe fase aan in de organisatie van de Hollandse patriottenbeweging. De commissie was opgericht voor de duur van enkele maanden, maar zij zou tot de omwenteling in september 1787 in functie blijven en haar bezigheden gestaag uitbreiden. De afzonderlijke Hollandse burgercorpsen, die vooralsnog zelfstandig functioneerden op lokaal niveau, lieten zich voortaan althans gedeeltelijk aansturen van bovenaf. De commissie kon de Hollandse Vergadering bijeenroepen en stelde de agenda op.⁴² Daarnaast coördineerde de commissie de burgercorpsen, hield ze toezicht op de verplaatsingen van deze manschappen en keerde ze soldij uit. Om bereidwilligheid te vergroten kregen de manschappen een daggeld en werd er voorzien in een weduwepensioen.⁴³

Van Nimwegen berekende dat de burgerpatriotten beschikten over een macht van bijna 16.000 gewapende burgers die goed getraind en gemotiveerd waren.⁴⁴ De

36 Een correcte inschatting, want op dat moment hield Willem krijgsraad op het Loo; Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 196-197.

37 NA 3.03.01.01 Hof van Holland, inv.nr. 5561.33.

38 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) 0534a archief Schutterij, inv.nr. 27.

39 Andere leden waren R. Haantjes, A. Lacoste (Dordrecht), Reijer van den Bosch (Delft), Willem van der Jagt (Maassluis), W.A. van der Linden van den Heuvel (Vlaardingen).

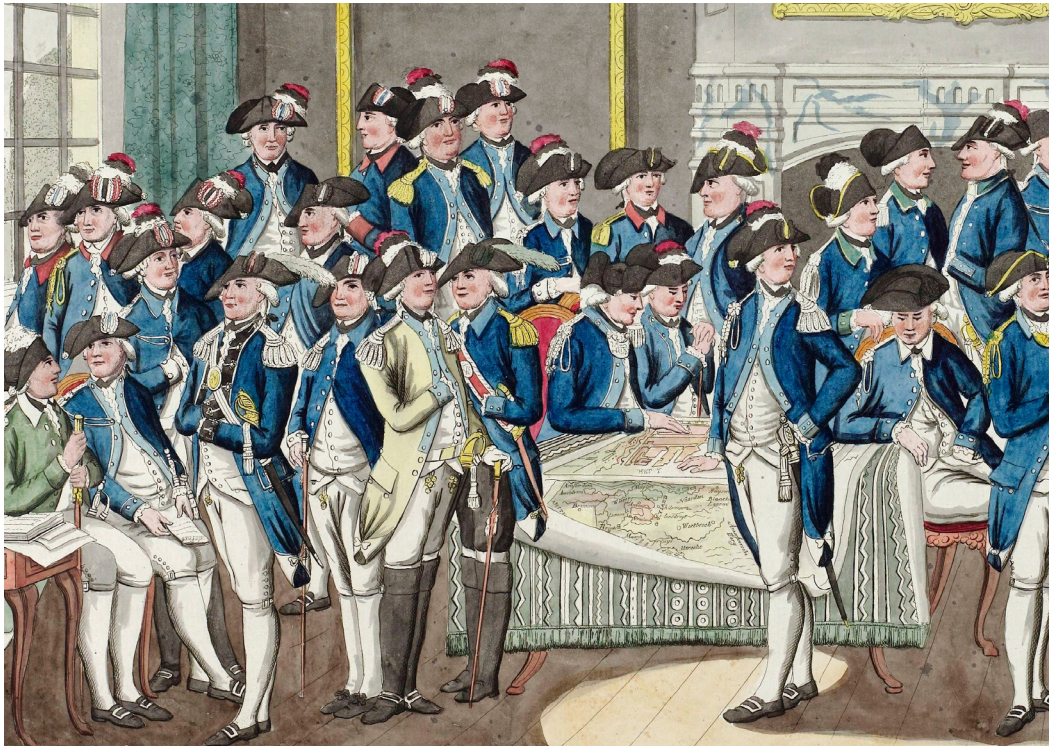
40 *Hollandsche Historische Courant (HHC)*, 9 september 1786.

41 NA 3.03.01.01 Hof van Holland, Criminele procesdossiers, 5561.33, notulen der ordinaire provinciale vergadering van gewapende burger-corpsen 9-12 oktober 1786, 10-14, 20-23.

42 In ieder geval in *Zuid-Hollandsche Courant*, 22-08-1787.

43 NA 3.03.01.01, Hof van Holland, zaak 5561.33 schrijven van 23 oktober 1786.

44 Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 202; De Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw*, kwam uit op 14.000 man.

Zaal met schutters in uniformen van verschillende Hollandse burgercorpsen, 1787. Uitsnede van een ets van een onbekende kunstenaar.

Rijksmuseum RP-P-OB-85.769

patriotten overtroffen numeriek zelfs de militaire macht van de Staten van Holland. De Staten van Holland zagen goed in dat zij zonder steun van de burgerpatriotten binnen Holland machteloos waren – in de meeste steden en dorpen hadden patriotse organisaties het min of meer voor het zeggen gekregen. Bovendien waren de Hollandse burgercorpsen inmiddels onmisbaar, mocht het tot een gewapende confrontatie komen met de stadhouder.

De vestiging van de gewapende patriottenmacht leidde in de winter van 1786-1787 tot een serie onderhandelingen tussen de leiders van de Hollandse Vergadering en enkele Hollandse pensionarissen. Het stadhouderlijk hof, dat eveneens achter de schermen onderhandelingen op gang hield met Hollandse regenten en burgers,

kwam buitenspel te staan. De Hollandse pensionarissen hoopten op een duidelijke steunbetuiging van de burgercorpsen, maar Vreede, Van der Kemp en Cau weigerden de krachten met de regenten te bundelen tegen de stadhouder, zo lang de volksrechten niet waren verzekerd. De pensionarissen kwamen de burgerpatriotten op dit punt tegemoet. Op 30 januari 1787 diende Haarlem in de Hollandse Statenvergadering een voorstel in. Het tweede deel van deze 'Haarlemse propositie' stelde voor dat werd onderzocht hoe een geregelde volksinvloed in Holland tot stand kon worden gebracht. Pas na een massale rekestactie uit alle Hollandse streken namen de Staten het voorstel in april 1787 daadwerkelijk in behandeling, al stelden zij

hiertoe een commissie samen met veelal gematigde en zelfs conservatieve leden.⁴⁵

Om de bewaking van de Holland-Utrechtse grens te verbeteren, besloten de Staten van Holland in juni 1787 tot de oprichting van een Commissie van Defensie. Deze nieuwe commissie vestigde zich eveneens in Woerden, waar zij feitelijk de taken van de Commissie tot Expeditie der Militaire Zaken overnam.⁴⁶ Vanaf nu waren er dus twee commissies in Woerden gestationeerd; de ‘burgercommissie’ van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen, en de ‘staatscommissie’ van defensie.⁴⁷ De rijngraaf van Salm, die namens de Burgercommissie het commando over de verdediging van Utrecht voerde, schreef de Staatscommissie af als kamergeleerden, een stel ‘volslagene vreemdelingen in de zaken van het bewind en den oorlog.’⁴⁸ De gespannen samenwerking en botsende strategische overtuigingen speelden ook mee tijdens één van de belangrijke gebeurtenissen uit de patriottentijd: de aanhouding van prinses Wilhelmina aan de Vlist nabij de Goejanverwellesluis.

Goejanverwellesluis, juni 1787

Na de incidenten in Hattem en Elburg, en naarmate de Staten van Holland zich steeds openlijker uitspraken tegen de stadhouder, waren de kansen op een soepel herstel van

Oranje verkeken. Oranjegezinde burgers in Holland begonnen openlijker om de terugkeer van Oranje te roepen. Graaf Bentinck van Rhoo, de rechterhand van Willem V, maakte hier handig gebruik van en spoorde hen aan zich in sociëteiten te verenigen en rekestten aan de Staten te sturen. Daarnaast trof Bentinck voorbereidingen voor een gewapende terugkeer van Willem V naar Holland. De stadhouder wilde echter alleen op expliciete uitnodiging van de Staten van Holland naar Den Haag komen. Wilhelmina, doortastender en kordater dan haar man, was wel bereid een reis naar Den Haag te ondernemen.⁴⁹ Eerdere inspecties toonden aan dat het Hollandse cordon bij Haastrecht, nabij Goejanverwellesluis, zwakke plekken vertoonde; ideaal voor een vlotte passage van de prinses en haar gevolg. Op 28 juni vertrok Wilhelmina met haar entourage uit Nijmegen.

Beide Commissies in Woerden hadden de zwakke plek in het cordon ook opgemerkt en werkten aan het herstel. Op 28 juni hield het Goudse vrijkorps ter hoogte van de Goejanverwellesluis Wilhelmina van Pruisen aan. De twee commissies in Woerden reageerden zeer verschillend op de nieuwstijding. De rijngraaf van Salm stelde dat Wilhelmina bewust had aangestuurd op een confrontatie; haar laten doorreizen naar Den Haag was ontoelaatbaar en haar terugsturen zou een provocatie zijn die genoeg aanleiding kon geven voor een Pruisische interventie. Vreede stelde daarom voor Wilhelmina als gijzelaar op te sluiten in slot Loevestein, nota bene in dezelfde kamer waar Hugo de Groot eens gevangen zat. Met Wilhelmina bezaten de revolutionairen een perfect onderpand: ‘zoo de Pruisen geweld wilden gebruiken en één voet op onze vaderlandschen bodem zetten, dan zou haar hoofd vliegen en een guerre à

45 Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 133-134.

46 A. Meddens-van Borselen, ‘De geschiedenis van een patriottische commissie te Woerden in 1787’, *Heemtydinghen*, jg. 23 nr. 2 (1987) 33-45; zie ook de inventaris NA, 3.01.48. Andere leden waren Daniël Canter Camerlingh uit Haarlem, Martinus van Toulon uit Gouda, Cornelis van Foreest uit Alkmaar en Jan de Witt uit Amsterdam.

47 Zoals blijkt uit de notulen van de Staatscommissie; NA, 3.01.46 Commissie van Defensie te Woerden, inv. nrs. 1-2.

48 *Memorie voor den Rhijngraaf van Salm. Met eene inleiding van den uitgever* ([1788]) 15.

49 Knoops, *Gouda 1787*, 247-293.

mort ontstaan waarin wij in het extreme geval op de hulp van Vrankrijk meenden te kunnen hopen.⁵⁰ De Staatscommissie in Woerden nam Vreedes voorstel nog kort in overweging, maar besloot de situatie te de-escaleren en liet Wilhelmina een dag later terugkeren naar Nijmegen. Een noodlottige keuze, aldus Vreede, die achteraf concludeerde dat de Staatscommissie zo ‘een gewonnen zaak uit vrijen wil verloren gaf.’⁵¹

De spanningen tussen de burgerpatriotten en de Staten namen merkbaar toe. In Overijssel waren inmiddels de eerste doden gevallen door conflicten tussen orangisten en patriotten. Beide partijen hielden er rekening mee dat het daar tot grootschaliger bloedvergieten zou komen.⁵² Bovendien bleven de aangekondigde democratische hervormingen van de Staten van Holland nog altijd achterwege. Toen de Staatscommissie de patriotse manschappen een eed van trouw aan de Staten van Holland wilde laten afleggen, weigerde de Burgercommissie terstond. Een dergelijke eed zou de autonomie van de patriotten danig ondermijnen. De gewapende burger was uitsluitend in dienst van de vrijheid. Bovendien waren de gewapende burgers via hun patriotse genootschappen reeds verbonden door de Akte van Verbintenis.⁵³

50 Pieter Vreede, *Mijn levensloop*, ed. M. van Boven e.a. (Hilversum 1994) 61-62. De details uit deze latere memoires komen overeen met een eigentijds verslag van de Staatscommissie van Woerden, NA. 3.01.48, archief van de Commissie van Defensie te Woerden, inv.nr 208, blz. 464-468.

51 Knoops, *Gouda 1787*, 287; Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 253-263; Vreede, *Mijn levensloop*, 59-61.

52 Te Brake, ‘Violence in the Dutch revolution’, 155-157.

53 Gemeentearchief Zaanstreek, 0A-0060 Gemeentebestuur Zaandijk, inv.nr. 78 Ingekomen stukken van de Commissie der Gewapende Burger Corps; missive van 28 juni 1787. *De politieke krayer* 462 (1787) 657-662.

Burgeroorlog in Holland

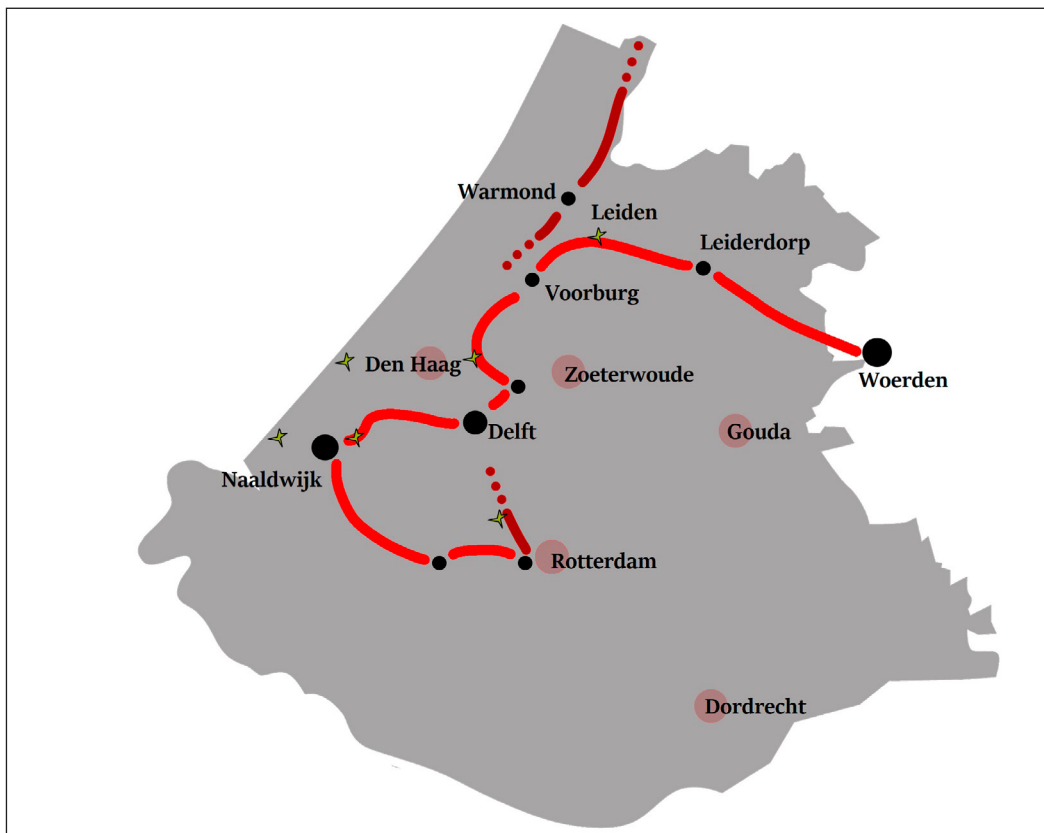
Vanaf juni 1787 nam de Staatscommissie de bewaking van de Hollandse grens voor haar rekening. De burgerpatriotten kregen daardoor de kans om hun blik naar binnen te keren. Op 3 juli verklaarde de Commissie tot Expeditie der Militaire Zaken bij monde van Pieter Vreede dat de aangesloten burgercorpsen zich zouden verenigen totdat de rust en veiligheid in de Republiek was hersteld. Het was een openlijke oorlogsverklaring aan iedereen in Holland die zich tegen het patriottisme keerde. In een reeks bijeenkomsten in juni, juli en augustus 1787, concludeerde de Hollandse Vergadering dat de Staten van Holland niet adequaat optraden tegen orangistisch oproer.⁵⁴ Het tijdstip was aangebroken, zo heette het tijdens de vergadering op 17 juli, waarop ‘geene politicque middelen voldoende zijn, tenzij gepaard met eene daadelijke werkzaamheid’. In het voorjaar van 1787 hadden in de meeste stemhebbende steden de burgerpatriotten de macht gegrepen door een zuivering van het stadsbestuur af te dwingen, of door zelf de macht te grijpen. Wat restte waren nog enkele delen in het Noorderkwartier en rond het Westland, waar de lokale corpsen niet sterk of assertief genoeg waren zelfstandig een revolutie te bewerkstelligen.⁵⁵

De Hollandse Vergadering besloot dat er een of twee ‘observations corpsen’ moesten worden opgericht om het interne oproer te bestrijden en ‘de justitie in haare werkzaamheid kragt bij te zetten’.⁵⁶ Daarnaast besloot de Hollandse Vergadering een ‘staatscommissie’ op te richten, bestaande uit leden die over het vertrouwen van de natie beschikten. De ‘observations corpsen’ zouden de staatscommissie gaan ondersteunen. In ongekend

54 De notulen zijn niet bewaard.

55 Klein, *Patriots republikenisme*, 263.

56 *NNJ*, 1787 dl 3, 1661.

Afgelegde route van het Vliegend Leger.

Vervaardigd door de auteur

T/m 16 augustus	Woerden
17 augustus	Alphen
18-19 augustus	Voorschoten
20 augustus	ergens boven Delft ('ruim een half uur van Delft')
21 – 30 augustus	Delft <i>Expedities naar Voorburg, Overschie</i>
30 aug – 14 sept.	Boven Naaldwijk <i>Expedities naar Naaldwijk, Honselersdijk, Loosduinen, Wateringen</i>
14 september	Vlaardingen
17 september	Delftshaven
18 september	Warmond
19 september	Bloemendaal
20 september	Haarlemmerplein, Amsterdam

felle bewoordingen gaf de vergadering op 3 augustus aan de Staten van Holland de plechtige verzekering dat zij het orangistisch oproer hardhandig zou neerslaan, 'en dat alle gewapende burgeren uit wier naam en op wier last wij spreken, den laatsten drop-pel bloeds voor derzelver uitvoering zullen opzetten.' In ongemeen felle bewoording stelde de vergadering dat zij het heft in eigen handen nam: 'Het buitengewoon gevaar vordert ook ongewoone hulpmiddelen, en, zoo de ordinaire wegen der justitie (...) niet toereikende schijnen, stellen wij met eerbied voor, om buitengewoone middelen te baat te nemen.'⁵⁷ Dit luidde het begin in van een periode van fysieke en ideologische repressie.

De Hollandse Vergadering bracht deze 'buitengewone middelen' zelf meteen in de praktijk door het oprichten van het genoemde observations corps, dat bekend is komen te staan als het Burgerlegertje of het Vliegend Legertje van Mappa, naar de bevelhebber Adam Mappa, een lettergieter uit Delft.⁵⁸ Het leger diende in eerste instantie 'om de oproermakers in het oog te houden, en te trekken, daar het nodig is, om dezelve te beteugelen en oogenblikkelijk te straffen'. Bovenal moest het leger wendbaar zijn en daarheen kunnen trekken waar de nood het vorderde.⁵⁹ De leiding van het leger bestond uit enkele 'politieke' en 'militaire' leden. De 'politieke leden' waren Vreede, Cau en de Leidse advocaat Abraham van Nieveld; de militaire leiding was in handen van de Mappa. Over de precieze omvang en samenstelling van het leger is weinig met zekerheid te zeggen. De Lange van Wijngaerden maakt

in zijn memoires in ieder geval melding van 12 compagnieën van in totaal 700 man, 24 ruiters uit Leiden, 100 Gelderse dragonders, 4 veldstukken met 44 tot 50 artilleristen. De leden werden gerekruteerd uit de afzonderlijke burgercorpsen.⁶⁰ Zoals de appendix van dit artikel laat zien, waren betrokken personen afkomstig uit geheel Holland, met name uit het zuiden.

Het leger sloeg zijn tenten op bij Woerden in het veld. Daar werden de wapenmagazijnen van de Staten van Holland geopend om legerkarren en ander materieel in beslag te nemen. Schoorvoetend namen de Staten dit ter kennisgeving aan.⁶¹ Van de Staatscommissie ontving het Vliegend Legertje een 'pas van commissie', een patent waarmee dorpen en steden werd opgedragen het leger van behoorlijke inkwartiering, hulp en assistentie te voorzien.⁶² Het leger zou in de daaropvolgende weken gretig gebruik maken van dit patent, dat het leger als vrijbrief gebruikte om te gaan en staan waar het wilde. Na de Omwenteling heeft de afgifte van dit patent aan het Hof van Holland de nodige wenkbrauwen doen rijzen.⁶³ Twee

60 Een algemeen relaas over het Vliegend Legertje in *Beknopte historie der onlusten in Nederland* 3 (1790) 225-253; Knoops, *Gouda 1787*, 308-325 en CD-ROM. Aldaar een lijst die De Lange van Wijngaerden heeft opgesteld met alle betrokkenen, al moeten de precieze functies uit diverse bronnen worden opgemaakt. Een eigentijds verslag van De Lange van Wijngaerden wordt herverteld in Jean-Philippe van der Zwaluw, *De Lange van Wijngaerden. De patriot die geschiedenis schreef* (Leeuwarden 2020). Nog op 11 september stuurde secretaris Bekestein Raket een 'Reglement van orde en discipline' rond die het Burgerleger had aangenomen, helaas onvindbaar; GAZ, oA-0060, inv.nr. 78; NA, 3.01.48 Commissie van Woerden, inv.nr. 2 Concept-notulen van de vergaderingen van de Commissie van Defensie, 139 (3 aug).

61 *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (NNJ)*, 22 dl 4 (1787) 4139.

62 NA, 3.01.48 Commissie van Woerden, inv.nr. 2, 142 (16 augustus); in inv.nr. 269 een kopie van deze open brief.

63 Een verdediging van de Staatscommissie in idem, inv.nr. 270.

57 *Verzameling van placaaften* dl. 23 (1790) 17-25.

58 De term Vliegend Legertje was niet nieuw, maar wordt in het Nederlands vaker gebruikt om lichte en mobiele infanterie te typeren. 'Een vliegend leger, is een, dat zich snellijk beweegt' Petrus Weiland, *Nederduitsch taalkundig woordenboek* (1810) 373.

59 *HHC*, 4 augustus 1787.

weken na oprichting was het Burgerleger in alles voorzien en gereed om op pad te gaan.⁶⁴

Het Vliegend Legertje op expeditie

In de (orangistische) geschiedschrijving is het beeld ontstaan dat het Vliegende Legertje een losgeslagen patriotse bende was die al plunderend door Holland trok en onschuldige burgers terroriseerde. Niets was minder waar. Het Vliegend Leger stond onder direct gezag van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen en kende een strakke interne organisatie en discipline. Dankzij de Hollandse Vergadering beschikte het bovendien over een uitgebreid netwerk van lokale patriotse informanten, waardoor het doelmatig te werk kon gaan. Wel was het leger flexibel inzetbaar, en kon het zich daar begeven waar het zich geroepen voelde. Het feitelijke doel was helder: het dempen van oproer, het zuiveren van stads- en dorpsbesturen van hun onwelgevallige leden, en het ontmantelen en ontwapenen van Oranjesociëteiten. Vanaf het moment dat het leger er op 17 augustus op uittrok, was het slechts iets meer dan één maand actief. In dat korte tijdsbestek veroorzaakte het echter een golf van verwarring, molestatie en onrust, die na de Omwenteling van 1787 nog lang zou nagalmen.

Het leger trok eerst naar Alphen, waar het meteen van het patent gebruikmaakte om zich in het dorp te laten inkwartieren. Dat hoefde geen probleem te zijn, maar het patriotse dorpsbestuur liet expres enkele manschappen huisvesten in huizen van nootore orangisten, wat het nodige ongerief veroorzaakte. De volgende dag trok het leger naar Leiderdorp en door Leiden ('onder een ontzettende toeloop van juichenden'), om

op 19 augustus via Voorburg richting Delft te trekken.⁶⁵ Rond Voorburg ontstond er de nodige commotie omdat de Gecommitteerde Raden van Holland, die zorg droegen voor de inwendige veiligheid van het gewest, waren geschrokken van de plotselinge nabijheid van het leger. Ze gaven bevel de bescherming rond Den Haag aan te scherpen en de wacht rond Huis ten Bosch met 80 man en zwaar geschut te versterken.⁶⁶ De leiding van het Vliegend Legertje vatte deze maatregelen op als een grove belediging.⁶⁷ Critici stelden dat de Hollandse bewindhebbers in hun ingebeelde vrees voor het Vliegend Leger 'tot razernij toe actief' handelden, terwijl zij daadwerkelijke orangistische plunderingen ongemoeid lieten.⁶⁸

Vervolgens trok het leger naar Delft, waar het buiten de stadsmuren op het exercitieterrein van het vrijkorps zijn kampement op sloeg. Delftse burgerpatriotten onder leiding van Wybo Fijnje, Gerrit Paape en Joost Vrijdag hadden in het geheim voorbereidingen getroffen om het stadsbestuur van orangistische en aristocratische regenten te zuiveren, maar ze hadden eerst de komst van het Vliegend Leger afgewacht.⁶⁹ De tentharingen waren nog niet in de grond geslagen, of de Delftse

65 *NNJ*, 22 dl 4 (1787) 4051-4052; Vreede, *Mijn levensloop*, 55. C. Siliakus, *Voorburghs korte gedenkzuil, wegens de eerste aldaar opgerichte oprechte vaderlandsche sociëteit ten platte lande, den eersten maart 1787* (Rotterdam 1788) 59-70.

66 De Leidse gecommiteerde Changuion had hiertoe Jonkheer Wassenaer-Starrenburg geschreven; beide zouden daardoor in opspraak komen. *NNJ*, 22 dl 4 (1787), 3170. *Zuid-Hollandsche Courant*, 22 augustus 1787, *ONC*, 21-08-1787. De Leidse geconstitueerden drongen daarop succesvol aan op het ontslag van Changuion; *ELO*, 0501A, 264, 21 augustus 1787.

67 *Leydse courant*, 29 augustus 1787; ook *NNJ*, 22 dl 4 (1787) 3165-3168.

68 *NNJ*, 22 dl 4 (1787) 3171.

69 *Eenvoudig dagverhaal van het gene zoo binnen de stad Delft als te Overschie, Rijswijk, Naaldwijk, Vlaardinge & zedert den 22 juni tot den 30 october 1787 is voorgevallen... in 6 delen* (Jan de Groot, Delft [1788]).

64 *HHC*, 16 augustus 1787.

Gezicht op het Vliegend Leger buiten Delft, 21 tot 30 augustus 1787. Het is goed te zien dat het kampement veel dagjesmensen trok. Aquarelschilderij van P.A. Robart.

Rijksmuseum RP-T-00-2062

patriotten gaven de president-burgemeester het dwingende verzoek rond het middaguur een vroedschapsvergadering te beleggen. Tijdens deze vergadering stapte een officier de zaal binnen om namens het Burgerleger te melden 'dat het burger-legertje in de nabuurschap deezer stad aangekoomen en gelegerd was; dat de raad kon verzekerd zijn, dat hetzelfde (...) niets anders bedoelde dan de rust en veiligheid der provincie op het nadrukkelijkste te handhaaven; en (...) bereid was, om den raad en de weldenkende burgerij met al hun vermoogen te beschermen en te ondersteunen.'⁷⁰ Deze nogal intimiderende

geruststelling gaf de vroedschap te kennen dat zij geen kant op kon. Daarop deelden enige Delftse burgerrepresentanten mee dat elf vroedschapsleden het vertrouwen van de burgerij verloren hadden en daarom uit hun posten werden ontslagen. De vroedschap kon niet anders dan akkoord gaan met deze eis. De zuivering van het Delftse stadsbestuur had plaatsgevonden voordat men het doorhad.

Het Burgerleger bleef nog enkele dagen voor Delft gestationeerd. Het kampement groeide voor korte tijd uit tot een ware attractie en zou zelfs meer bezoekers trekken dan de jaarlijkse kermis. Kooplui zetten er hun kramen op, dagjesmensen kwamen een kijkje nemen, en Delftse jonge dames werden achternagezeten door patriotse soldaten. Weer andere soldaten hadden het

⁷⁰ *Echt verhaal, van de remotie der regenten en het dissolveren der schutterij te Delft* (Delft 1787); *Beknopte historie*, 230; vgl. Peter Altena, *Gerrit Paape. Levens en werken* (Nijmegen 2012) 240-247; *HHC* 15-9-1787.

Aquarel van Isaac van Haastert van het kampement van het Vliegend Leger aan de oostzijde van Delft. Op de achtergrond de torens van de Nieuwe Kerk en de Oude Kerk, 21 augustus 1787.

Stadsarchief Delft

voorzien op (vermeende) orangisten, die zij klappen gaven of in de boeien sloegen. Een Oranjegezinde bakker werd zijn Oranjekoeken ontnomen met de opmerking dat hij zijn geld in het kampement mocht komen innen.⁷¹

De gebeurtenissen in Delft bleven niet onopgemerkt. Patriotten in de nabijgelegen gebieden zagen zo'n remotie met behulp van de sterke arm van de burgermacht ook wel zitten. Tijdens een nieuwe, tot dusverre onbekend gebleven bijeenkomst van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen, die de dag na de Delftse remotie in Leiden werd belegd, vroeg de Vlaardingse delegatie of niet ook daar 'kwaade regenten' konden worden geremoveerd. Een namenlijstje lag al klaar.⁷² De Vergadering concludeerde dat iedere plaats die hier behoefte aan had, contact kon opnemen met de Burgercommissie in Woerden. Hier werd driftig gehoor aan gegeven. In verschillende steden en dorpen in het Westland waren er sinds het voorjaar van 1787 heftige conflicten ontstaan tussen Oranjegezinde burgers en patriotten.

⁷¹ *Eenvoudig dagverhaal*, 30.

⁷² ELO, bibliotheek, kladnotulen Hollandse Vergadering 22-23 augustus 1787.

De patriotten vormden in deze streek een minderheid, maar zij waren zich op aanmoediging van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen beter gaan organiseren. Vechtpartijen en opstootjes waren inmiddels aan de orde van de dag. Op eigen kracht lukte het de patriotten niet om aan de macht te komen, maar met de komst van het Burgerleger waren de kansen gekeerd.⁷³

In de daaropvolgende maand, tussen 21 augustus en 20 september, ontwikkelde het Vliegend Leger een geheel eigen werkwijze om enkele dorpen en stadjes in het Westland van orangistische elementen te zuiveren.⁷⁴ Het maakte daarbij gebruik van nachtelijke expedities zodat het leger de lokale bevolking kon overrompelen. 's Ochtends besloot de legerleiding waar de

⁷³ Om onduidelijke redenen zagen Goudse patriotten van een remotie af; Knoops, *Gouda 1787*, 318-325.

⁷⁴ Edward van Bergen, *Geschiedenis van Naaldwijk van de vroegste tijd tot begin 20e eeuw* (Naaldwijk 1924) 106-111; J. Dahmeijer, *'s-Gravenzande door de eeuwen heen. Grepen uit 750 jaar stadsgeschiedenis* ('s-Gravenzande 1996) 37-41; Albert Brouwer en Ingena Vellekoop, *Maassluis in oorlog en beroerte* (Vlaardingen 1986) 38-40; Albert Brouwer en Ingena Vellekoop, *Vlaardingen in de patriottentijd* (Vlaardingen 1986) 20-23.

volgende inval plaats zou vinden, waarbij zij zich liet informeren door lokale informanten. De manschappen werden pas op het laatste moment ingelicht over de locatie en het doel van de onderneming.⁷⁵ Zo trok het leger op 4 september om 4 uur 's nachts Loosduinen binnen met 80 man te voet en 12 te paard onder leiding van Vreede, Cau, en commandant Johannes de Lange van Wijngaerden. Toegangswegen en uitgangen waren versperd. Er brak onmiddellijk paniek uit, maar de manschappen gingen doelgericht te werk. Lokale patriotten konden deur voor deur aanwijzen waar de orangisten woonden, zodat hun huizen konden worden doorzocht. Wapens, munitie, Oranje-spullen en het papierwerk van de lokale Oprechte Vaderlandsche Sociëteit werden in beslag genomen. De manschappen trokken weer weg, de dorpelingen in doodsangst achterlatend. Met 14 geweren en 1 kogelvorm was de opbrengst bescheiden, zeker vergeleken met de vangst daags eerder in Overschie, waar 19 sabels, 4 degens, 20 patroontassen, 1 vaandel, 1 vlag, 4 hellebaarden, 4 spontons waren buitgemaakt.⁷⁶

Voorburg, Rijswijk, Kwintsheul, Wateringen, Honselersdijk, Naaldwijk, 's Gravenzande, Maassluis, Vlaardingen en Overschie troffen hetzelfde lot en werden door het Burgerleger 'gevisiteerd'. In sommige plekken, zoals Vlaardingen, ging dit gepaard met de zuivering van het stadsbestuur.⁷⁷ De nachtelijke expedities veroorzaakten vanzelfsprekend grote beroering bij de bewoners van deze streek.

De meest beruchte gebeurtenis in het korte bestaan van het Vliegend Leger moest echter nog komen. Het leger was op 30 augustus vanuit Delft vertrokken. Nabij Wateringen

kwam een detachement van het Naaldwijkse wapengenootschap onder leiding van Cornelis van der Pot het leger tegemoet. Het voerde een bijzondere gevangene met zich mee: Abraham Douglas, de baljuw van Naaldwijk.⁷⁸ Douglas was in 1748 als baljuw aangesteld over de domeinen van de Nassaus in het Westland, en in de loop van de tijd had hij door een lange reeks schandalen een beruchte reputatie opgebouwd. De baljuw was herhaaldelijk in opspraak gekomen door beschuldigingen van corruptie, het aannemen van steekpenningen, regelrechte diefstal, het afpersen van ambtenaren en het terroriseren van de lokale bevolking. Spraakmakende verhalen over zijn persoonlijke leven maakten het beeld van de gecorrumpeerde aristocraat van het ancien régime compleet: hij had zijn eerste vrouw tot een zenuwinzinking gedreven, en vervolgens de vrouw van zijn beste vriend geschaakt. Zijn zoon had de aanstootgevende levenswandel van zijn vader in een toneelstuk publiek gemaakt. Pogingen om Douglas tot de orde te roepen of te vervolgen waren telkens gestrand.⁷⁹

Van der Pot, op de hoogte van de nabijheid van het Vliegend Leger, had op de betreffende donderdag 30 augustus Douglas gearresteerd.⁸⁰ Om te voorkomen dat de Naaldwijkse bevolking overging tot een volksgericht, droeg Van der Pot de gevangene over aan de leiding

78 [W.H.L. Slingerland] *Journal de ce qui 'est passé dans le camp volant depuis le 23 août 1787 jusqu'à la Revolution*; transcriptie op CD-rom van W. Knoops, *Gouda 1787*; vgl. *NNJ*, 22 dl 5 (1787) 4632-4636. Mogelijk stond een expeditie deze kant op al langer op de kaart, zo schrijft Blok aan Gijselaar op 18 augustus: 'Wij zijn geïnformeerd, dat men wines maakt, om op 29. aug in de domeinen van Willem vreugde te bedrijven'; NA, 3.20.21, inv. nr. 15.

79 P.A. Vreugdenhil, 'Baljuw Abraham Douglas. Zijn optreden als achtergrond voor opstandig gedrag in het Westland in de 18e eeuw', *Historisch Jaarboek Westland 2* (1989) 57-76; *Den Westlander. Blyspel in drie bedryven* (Den Haag).

80 *Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt*, dl. 6 (1787) 5759-5763.

75 Vreede, *Mijn levensloop*, 54.

76 Edward van Bergen, *Geschiedenis van Loosduinen* (Loosduinen 1927) 69-70; *ONC*, 30 augustus 1787

77 *Eenvoudig dagverhaal*, nr. 4.

van het Burgerlegertje.⁸¹ De legerleiding had eveneens door dat de situatie snel uit de hand kon lopen. Douglas werd daarom voorlopig opgesloten in een bijgebouw van Huis Endeldijk, het buitenhuis van Van der Pot. Ondertussen werd een bode naar het Hof van Holland gezonden om een juridische procedure tegen de baljuw te beginnen. Zolang er geen zekerheid bestond dat Douglas werd vervolgd, hielden de patriotten hem liever onder eigen toezicht. Tot aan de Omwenteling in september zou de baljuw in gevangenschap blijven; nadien zou hij zijn lasteraars, Van der Pot voorop, bestoken met rechtszaken.⁸²

Patriotse terreur?

Na de arrestatie van de baljuw namen patriotse inwoners van Naaldwijk de gelegenheid te baat om hun ongenoegen met hun orangistische medeburgers te uiten. Zo ook de 28-jarige Maggiel Wijnland. Met zijn maten had hij het flink op een drinken gezet om vervolgens die nacht een ware ravage aan te richten. Met zes vrienden en met getrokken sabels en pistolen was Maggiel langs de huizen van een aantal orangisten getrokken. Maggiel en zijn vrienden eisten dat zij hun lidmaatschapsbewijzen van de Oranje-sociëteit, wapens en drank afstonden. Waar geen medewerking werd verleend, verschaften zij met geweld toegang tot hun huizen. Ze dreigden zelfs het kanon uit het kampement te gaan halen – de alcohol miste zijn uitwerking niet – om het huis van een orangist plat te schieten. ‘Wij hebben den bailluw, morgen zullen wij die ophangen, wij zullen die dikken donder ophangen,’

81 Vreede, *Mijn levensloop*, 57; deze latere memoires komen overeen met het verslag dat de baljuw zelf deed bij het Hof van Holland; Th. Morren, *Het huis Honselaarsdijk* (1908; herdruk Alphen aan de Rijn 1990) 82-83.

82 Morren, *Honselaarsdijk*, 88.

schreeuwden ze, ‘en daar zullen wij jou lui oranjedonders bij hangen.’ De golf van patriots geweld hield twee weken aan.⁸³

De buitensporigheden waaraan Wijnland en zijn kompanen zich schuldig maakten, waren exemplarisch voor de onrust die het Vliegend Legertje veroorzaakte. Geruchten over excessief geweld snelden het Vliegend Leger vooruit, waardoor de komst van het Leger bij velen de schrik om het hart deed slaan.⁸⁴ Al in augustus 1787 verschenen er eerste angstaanjagende beschrijvingen van de patriotse bende. In de anti-patriotse *Courier van de Neder-Waal* verscheen een verslag van de plundering van een huis in het ambacht 's Gravenzande. De bewoner meende nooit iets armoediger gezien te hebben dan de burgersoldaten en vergeleek hen met een bende struikrovers. ‘Hunne gedaante is ruim zoo afzichtig als die der gemeenste tuchthuisboeven,’ zo schreef een andere tijdgenoot, ‘en zij zijn in het plegen van de ongehoordste geweldenarijen de baldadigschte schepzelen.’⁸⁵ In de *Jaarboeken* herinnerde de auteur de lezer eraan dat geweld nooit het juiste middel kon zijn om andersdenkenden te overtuigen. De ‘onwetige geweld en magt’ van het patriotse leger kon tot niets anders leiden dan de ondergang van de burgerstaat.⁸⁶ De aanhouding van de baljuw van Naaldwijk gaf nog meer rechtvaardigheid aan het Vliegend Legertje. Zou een tribunaal van bloeddorstige patriotten hem terecht stellen? De vele beangstigende geruchten zorgden voor een onmiddellijke mythologisering van de gebeurtenissen. Na

83 Historisch archief Westland, 100 gemeentebestuur Naaldwijk, inv.nr. 152 dossier contra M. Wijnland.

84 W. Sandick, ‘Reisje naar het stadhoudelijk hof te Nijmegen in 1787, door mevr. Van Hogendorp, *De navorscher* (1902) 229-251, 328-342; *Geldersche Historische Courant*, 7 september 1787.

85 *Courier van den Neder-Waal*, 28 augustus 1787; *NNJ*, 22 dl 5 (1787) 4640-4643, aldaar 4641

86 Idem, 4642.

de orangistische tegenomwenteling kreeg het Vliegend Legertje een plaats in de collectieve verwerking van de onlusten.⁸⁷ Het feit dat personen als Adam Mappa, door het Hof van Holland wegens publiek geweld, oproer en gekwetste majesteit voor eeuwig uit Holland werden verbannen, zei de meeste mensen genoeg. Deze patriotse aanvoerders hadden natuurlijk geen kans om zich te verdedigen.⁸⁸

Toch zijn er geen aanwijzingen dat Douglas daadwerkelijk voor zijn leven heeft moeten vrezen. Er lijkt evenmin sprake te zijn van excessief geweld; doden zijn er niet gevallen. Het meeste geweld vond plaats in het kielzog van het Vliegend Leger: lokale patriotten zagen de tijd rijp oude rekeningen te vereffenen. De legerleiding zelf ging daarentegen geïnformeerd en doelmatig te werk. In Delft, Naaldwijk en Vlaardingen, de plekken waar de meest ingrijpende gebeurtenissen zich afspeelden, was er van buitensporig fysiek geweld geen sprake. In Naaldwijk deed de legerleiding zelfs de grootste moeite om fysiek geweld tegen de baljuw Douglas te voorkomen. Dat de verbeelding de realiteit soms vooruitsnelde blijkt ook uit een verslag dat de Alphense burger P. Schoonhoven gaf van de komst van het Vliegend Legertje in zijn woonplaats. In zijn relaas maakte Schoonhoven melding van gescheld en gevloek, godslastering en diefstal, om vervolgens toch te concluderen: 'Doch dit moet ik 'er

nog bij zeggen, dat hunne kwaade daaden, minder zijn geweest, dan wij dezelve gevreesd hadden'.⁸⁹

De terreur tijdens de patriotse revolutie had ook nog een ander aspect. Het was niet alleen de fysieke terreur die het Burgerlegertje onder tijdgenoten en historici een geruchtmakende reputatie heeft gegeven. Historici G.W. Vreede en C.H.E. de Wit zagen in het Vliegend Legertje een voorafschaduw van het optreden van het *Comité de Salut Publique* en de Franse terreur van 1793-1794.⁹⁰ Zij volgden hiermee een eigentijds commentaar. De betreffende auteur kon de gruwelen van de Franse terreur uiteraard niet voorzien, maar stelde dat de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen een grens overschreed met de oprichting van het Vliegende Leger en haar eigen verklaring 'de justitie in haar werkzaamheid kracht bij te [willen] zetten' en oproerlingen 'oogenblikkelijk te straffen'. Door voor eigen rechter te gaan spelen, maakten de patriotten inbreuk op het recht om door een onafhankelijke rechtbank te worden beoordeeld.⁹¹ De commentator maakte een vergelijking met Philips II en het optreden van de hertog van Alva.⁹² In een *Gedenkschrift* over de gebeurtenissen van 1787, concludeerde de schrijfster Margareta Geertruid van der Werken, een overtuigd orangist: 'Er was geene Spaansche inquisitie, – neen – maar er was een alvermogenend defensie weezen; er

87 *Het Oranje-trompetje, Blaazende eenige liedjes, Op de gelukkige omwending der publieke zaaken* (1788): 'Wie moest niet van die wandaad beeven, (...) Door 't Vliegend Legertje bedreeven?' Het fraaist en meest kleurrijk is echter N.N., *Het groot toneel van verwarringen in Amsterdam en elders vertoond in de zomer des jaars 1787* (Amsterdam 1791) 160-173, 191-194. Zie ook Van der Aa, *Willem de V*, dl. 3, 500 e.v.

88 Vgl. Edwina Hagen, 'Character Attacks on Dutch Revolutionary Adam Gerard Mappa (1754-1828)' in: Eric Shiraev e.a. (ed.), *Routledge Handbook of Character Assassination and Reputation Management* (2020) 75-91.

89 *Oprecht doch schetswijs verhaal, van de merkwaardigste voorvallen en ontmoetingen van de Alphensche parochie-burgers* (...) (Alphen 1788) 18.

90 C.H.E. de Wit, 'De Nederlandse revolutie van de 18e eeuw en Frankrijk', *Werkgroep Achttiende Eeuw* (1971) 29-51, aldaar 37; G.W. Vreede, 'Inleiding' in: C.M. Davies, *Het leven van Mr. P.P.J. Ondaatje* (Utrecht 1870) v-xxxviii, aldaar xxxii.

91 *NNJ*, 22 dl 3 (1787) 2001.

92 Idem, 1662-1664. G.W. Vreede meende dat dit commentaar door Elie Luzac is geschreven.

Patriotse batterijen op de Amstedijk ten zuiden van Ouderkerk aan de Amstel, ter verdediging tegen de naderende Pruisen, september 1787.

Beeldbank Stadsarchief Amsterdam

was geene religie-dwang; maar de vervolging is niet min vervolging'.⁹³

De revolutie doorbroken

Het is tot slot de vraag of het Vliegend Legertje er nog een verborgen agenda op nahield: het bezetten van Den Haag en het zuiveren of zelfs uitschakelen van de Staten van Holland en de Gecommitteerde Raden. Het behoorde zeker tot de mogelijkheden. De Engelse gezant James Harris verwoordde een wijdverbreide angst, toen hij schreef: 'I expect every day, almost every hour, to hear of an

attempt on the part of the Free Corps to come into the Hague, and this will inevitably lead to a scene of destruction which will know no bounds.'⁹⁴ Ook Van Hogendorp was zeker dat een patriotse aanval op de hofstad zou leiden tot een bloedbad.⁹⁵ Er is geen concreet bewijs overgeleverd waaruit voorbereidingen in deze richting blijken, maar dat geldt voor alle werkzaamheden van het Vliegend Leger. Bij nadere beschouwing is de kans aannemelijk. Er is er geen enkele reden om te veronderstellen dat het Legertje de Oranje-sociëteiten in Den Haag ongemoeid zou laten, terwijl het elders juist zo succesvol was. Het Vliegend

⁹³ M.G. de Cambon-Van der Werken, *Gedenkschrift ter hulding van de oprechte vaderlandsche sociëteiten* (Den Haag [1788]) 78.

⁹⁴ *Diaries and correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury* 2 (Londen 1844) 359.

⁹⁵ G.K. van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, dl. 2 1787 (Den Haag 1866) 158-159.

Legertje was mede dankzij de Oranje-petities van mei 1787 en de Hollandse Vergaderingen terdege op de hoogte van de lokale omstandigheden binnen de provincie. Het Westland behoorde tot het meest orangistische gedeelte van de provincie, maar na de bezigheden van het Vliegend Legertje kleurde de streek weer patriots. Daarmee was Den Haag als een laatste prinsgezind eiland overgebleven.⁹⁶

Ook binnen de context van een bredere machtsgreep van de patriotten in Holland is een inval van het Vliegend Legertje in Den Haag aannemelijk. In augustus 1787 leek niets een volledige patriotse revolutie in Holland nog in de weg te staan. In de voorgaande maanden hadden de gewapende patriotten in vrijwel alle stemhebbende steden de macht gegrepen. Ook op grote delen van het platteland maakten patriotse sociëteiten de dienst uit. In het noorderkwartier was eind augustus een tweede Vliegend Legertje opgericht om ook hier de patriotse revolutie gewapenderhand door te zetten. De Staten van Holland hadden de erfstadhouder uit al zijn functies ontheven en droegen zorg voor het cordon en de bescherming van Utrecht. Franse diplomaten hadden eerder duidelijk gemaakt dat zij het streven van de patriotten naar democratische hervorming ondersteunden én dat Frankrijk bereid was de patriotse revolutie militair te ondersteunen indien Pruisen zich zou roeren aan zijde van de stadhouder. In augustus had de Hollandse Vergadering de afzonderlijke burgercorpsen opgeroepen uit een lijst van 40 namen 25 geconstitueerden te kiezen, die namens de Hollandse bevolking met de Franse koning in overleg konden treden.⁹⁷

Met deze successen achter de hand, wilde de Nationale Vergadering van Burgercorpsen

niet langer wachten op de Staten van Holland, die nog steeds niet met concrete democratische hervormingen voor de dag waren gekomen. Op 24 augustus vond er een nieuwe Nationale Vergadering plaats, waar dit keer alle patriotse organisaties uit Holland, dus ook niet-gewapende, mochten aanschuiven: afgevaardigden van meer dan 200 organisaties kwamen in Amsterdam bijeen. De vergadering stelde een declaratoir op waarin zij van de Staten van Holland vorderde dat zij een nieuwe commissie benoemden die in overleg kon treden met vertegenwoordigers van de burgerij. Samen moesten zij een 'plan en de inrigting van eene geregelde repraesentatie en behoorlijke volksinvloed' ontwerpen. De Staten van Holland kregen 14 dagen de tijd hierop te reageren. Indien de Nationale Vergadering geen adequaat antwoord ontving, zou zij middelen beramen 'om hunne belangen te behartigen en hunne wettige begeerte daar te stellen.'

Terwijl het ultimatum afliep, bleef het Vliegend Legertje ten zuiden van Den Haag rondhangen. Toen een reactie van de Staten uitbleef, riep de Commissie tot Expeditie der Militaire Zaken op 12 september een nieuwe Hollandse Vergadering bijeen. Op de agenda stond niets minder dan een voorstel 'tot het ontwerpen van een plan tot eene nationale representatie in eene volks-vergadering *van alle de Provincien en de Generaliteitslanden*'. Een dag later zou echter blijken dat de vergadering te laat was: op 13 september vielen de Pruisische troepen de Republiek binnen en enkele dagen later, op 16 september, ontving de krijgsgraad van het Vliegend Leger het bericht dat de Pruisische legers op weg waren naar Amsterdam. Gorkum en Goejanverwellesluis werden belegerd en overmand, ook Utrecht was gevallen. De Gecommitteerde Raden bevalen dat het Vliegend Leger werd ontbonden, maar de legerleiding legde dit bevel naast zich

96 G.A.J. Franke, 'Het demagogische schrikbewind gedurende den patriottentijd', *TvG* 5 (1890) 53-59, 108-118, 178-187, 211-231, aldaar 224.

97 Rosendaal, *Tot nut van Nederland*, 125.

neer. Op 20 september maakte Mappa aan zijn troepen het nieuws bekend, maar hij stelde dat de krijgsraad deze beslissing zou negeren om vervolgens naar Amsterdam te trekken en daar de stad te verdedigen. In de tocht naar het noorden splitste het leger zich vervolgens op. Een deel begaf zich naar Halfweg om daar de westzijde van Amsterdam te bewaken. Een ander deel bond bij Amstelveen de strijd aan met de Pruisische troepen. In de bloederige strijd tegen de Pruisische en stadhouderlijke partij zou het leger uiteenvallen.

Conclusie

Met de Pruisische inval kwam de patriotse revolutie acuut ten einde. Het restauratieregime van Oranje dat erop volgde, kenmerkte zich door een strenge vervolging van patriotse regenten en burgers. Nadat de orangisten van de schrik bekomen waren, probeerden ze snel de lucht te klaren. In populaire liedjes en prenten staken orangisten de draak met de patriotse dreiging. Ernst en klucht bepaalden zo de herinnering aan de patriotse revolutie, maar allengs kreeg de klucht de overhand. ‘De nakomelingschap zal zich insgelijks met reden verwonderen, hoe men de geestdrift van een groot gedeelte der natie zoo konde gaande maken om voor soldaatje te spelen’, zo merkte een tijdgenoot op.⁹⁸ Met de geboorte van deze schertsfiguur werd al snel de reële militaire potentie van het patriottisme uit de collectieve herinnering verbannen.

Dit artikel heeft laten zien hoe de burgerpatriotten in slechts enkele jaren erin slaagden burgerwapening van een abstract ideaal en een traditionele stedelijke praktijk om te smeden tot een geheel nieuw en revolutionair

fenomeen. Zonder de opkomst van de Hollandse Vergadering van Burgercorpsen is de politieke patstelling en uiteindelijke confrontatie tussen stadhouder en onder andere de Staten van Holland niet goed te begrijpen. De Hollandse Vergadering zorgde ervoor dat de burgerpatriotten over een concrete, gewapende machtsbasis beschikten. De Pruisische inval signaleert dan ook niet de zwakte van de patriotse burgerwapening, maar juist het tegendeel. Zonder krachtige hulp van buitenaf kon de stadhouder – noch enige andere partij – de politieke impasse niet doorbreken. Regenten en prinsgezinden namen de burgerpatriotten uiterst serieus.⁹⁹

Een kantelpunt vormde het ontstaan van de Commissie tot Expeditie der Militaire Zaken in september 1786. De Hollandse burgercorpsen droegen daarmee vrijwillig een deel van hun autonomie over aan een provinciaal bestuur dat de strijd ging coördineren. De patriotten aarzelden niet langer om hun militaire potentie te laten gelden en met behulp van fysieke en ideologische repressie de revolutie in Holland kracht bij te zetten. ‘Onze kwaal kan niet meer met de pen worden geholpen, maar met den degen... Een geresolveert vliegend burger-legertje doet meer af, dan duizend bespiegelingen’, zo merkte de tijdgenoot waarmee dit artikel begon op.¹⁰⁰ De geschiedenis van het Vliegend Leger toont aan tot welke radicale acties de gewapende burgers bereid waren. Dat het in deze situatie niet tot grootschalig fysiek geweld is gekomen, is te danken aan de hoge organisatiegraad van de patriotten. De vrijkorpsen waren aangesloten bij de Hollandse Vergadering, die het Vliegend Leger goed geïnformeerd over de lokale situaties op pad stuurde. Dat deed niets af aan de dreiging die uitging van de patriotse organisaties. Pas

⁹⁸ C. te Lintum, ‘Een Rotterdamsch Gedenkschrift uit den patriottentijd en de dagen der revolutie’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910) 97-231, aldaar 154.

⁹⁹ Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 218.

¹⁰⁰ *ONC*, 25 augustus 1787.

tijdens de orangistische contrarevolutie, waarbij het volk het heft in eigen handen nam, kwam het tot heftig politiek geweld, plundering en in sommige gevallen doodslag.

De bovenlokale politiek-militaire organisatie droeg bij aan het unieke karakter van het patriottisme in de Nederlandse geschiedenis. De gemilitariseerde strijd vond niet alleen plaats tussen inwoners van dezelfde plaats, maar tussen burgers uit heel Holland. Opmerkelijk aan deze vernieuwing in het politieke repertoire van de late achttiende eeuw was de vanzelfsprekendheid waarmee de burgerpatriotten te werk gingen. De Hollandse Vergadering positioneerde zich eerst naast, maar vervolgens tegenover de Staten van Holland als een politiek orgaan dat het weldenkende gedeelte van de bevolking vertegenwoordigde. Friso van Nimwegen laat in zijn artikel in dit nummer van *Tijdschrift voor Geschiedenis* zien dat deze gewapende

oppositie tijdens de orangistische restauratie nog een geheel eigen vorm kreeg. Ook in de Bataafse Republiek speelde de bovenlokale organisatie van vrijkorpsen en burgersociëteiten nog een belangrijke rol. Bijvoorbeeld in de voorbereidingsfase van de revolutie in de jaren 1793-1795, en vervolgens in de zomer van 1795, toen de Centrale Vergadering werd opgericht, een indrukwekkende landelijke bijeenkomst van revolutionaire clubs, die zich succesvol inzette voor de bijeenroeping van de Nationale Vergadering. In Friesland wisten gewapende burgers verregaande invloed uit te oefenen op het revolutionaire proces.¹⁰¹ Al is er weinig burgerbloed gevloeid, de Nederlandse revolutie werd wel degelijk op de punten van bajonetten bevochten.

¹⁰¹ Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 54-72, 88-90; Jacques Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1799* (Franeker 2002).

Appendix: personen betrokken bij het Vliegend Leger, augustus-september 1787

Namens de Commissie ter Expeditie der Militaire Zaken, Woerden

D.M.G. Heldewier	Leiden
Jan Jacob Cau	Voorschoten
Reyer van den Bosch	Delft
A. van Nieveld	Leiden
A la Coste	Dordrecht
Pieter Vreede	Leiden
Bekestein Raket (secr.)	Amsterdam
W.H.L. Slingerland (secr.)	

Bevelhebbers

A.G. Mappa	Delft	opperbevelhebber
Cornelis Swart	Amsterdam	naar Vliegend leger Noord-Holland
Baron van Büchenröder		hoofdkwartiermeester
Van der Pot	Delft	onder-kwartiermeester
A.J. la Pierre	Leiden	bevelhebber ruitery
A.T. van den Sandheuvel	Leiden	bevelhebber eerste bataljon infanterie ('maar die niet in het kamp is geweest dan heel weinig dagen')

C.J. de Lange van Wijngaarden	Gouda	bevelhebber tweede bataljon
Nicolaas Bucaille	Leiden	bevelhebber artillerie
Prijn	Leidschendam	officier van de administratie infanterie
Jean van der Meulen	Leiden	officier van administratie

Kapiteins

Willem Buys	Delft
Adrien Harteveld	Den Haag
Cornelis van Leeuwen	Gouda
Van Everingen	Leiden
Cornelis van der Reijden	Leiden
Vonk	Vlaardingen
kapt C.P. van Essen	Delft

Luitenants

Putkammer	Leiden
Tullings	Den Haag
A.G. van der Eijden	Den Haag
Samuel le Poole	Leiden
Plennis van Geelen	Gouda
Sandra	Leiden
Elise Linkers	Gouda

Luitenants van de artillerie

Van der Heijden	Rotterdam
Masthof	Rotterdam
Theodore van Langen	Leiden
Pieter Voskuil van Zwolle	Amsterdam
J.A. van Alphen	Gouda

Officieren van de Gelderse dragonders

Hasebroek/Hazenbroek	kapitein
Rudolph van Höevell tot Nijenhuis	luitenant
Colebrander	luitenant
Van Ingen	adjutant
Derk Jan Carel Sebastiaan van Keppel tot Old-oolde	kolonel

'Onder de ruitery van het toernooiveld van Leiden waren':

I.M. Cau	Delft
J.G. van der Mey van Streefkerk Riemersma	Leiden
Stein Parvé	officier

Overig

Willem Huijgens	Hellevoetsluis	predikant
J. van Marle	Vlaardingen ¹⁰²	
Theodoor van Leeuwen	Amsterdam	
Majoor Kilsdonk	(vanaf 18 september)	
Persoons	Holsholredijk	luitenant
Jan van Berkel*	Delfland	
Jan Compter*		
Johannes Beyster*	Leiden	
Hendrik Boogmans*	Den haag	
Bastiaan/Bernardus van Dort*		
Van der Eyden*		
Boudewijn van Duyn*		
Willem Gowie*		
Jan Grein*	Leiden	
Willem van Horsen*	Bodegraven	
Gerrit Klein*	Warmond	
Hendrik Kouwenberg*	Leiden	
Jacob van der Klugt*	Wassenaar	
Jacobus Ligtvoet*	Leiden	
Abraham Meijer*	Schiedam	
Dirk Murk*	Schoonhoven	
Johannes van Oudenalder*	Den Haag	
Pieter Outman*	Den Haag	
Dirk Rabeling*	Vlaardingen	
Maas Schoonderwoerd*		
Casper Marbus*	Lopik	
Ferdinand Charles Schults*	Amsterdam	
Ary/Adrienne de Wit*	Gouda	
Dirk Fol*	Rotterdam	
Frans van Moorzel*	Haarlem	
Jacobus Wantenaar*	Gouda	

¹⁰² Op 3 september 1787 uit het genootschap gezet vanwege diefstal.

* Opgenomen in de vluchtelingenlijst van Joost Rosendaal, *Bataven!*, cd-rom.

Over de auteur

Dirk Alkemade MA is promovendus aan de Universiteit Leiden en werkt aan een proefschrift over de radicale democraat Pieter Vreede (1750-1837). Hij ontving een Fulbright-beurs voor zijn onderzoeksproject

Transatlantic Radicals. Dutch-American Refugees in the Age of Revolution dat hij in voorjaar 2022 hoopt uit te voeren in Albany, New York.
E-mail: dirkalkemade@gmail.com